

Ivan Smiljanić

ČAKAJOČ SPRAVO

ZGODOVINSKI PREGLED SPRAVNEGA PROCESA V SLOVENIJI

Uvod

Pisati o slovenski spravi je zahtevno početje. Gre za proces, ki ni končan (in morda ne more biti končan), zato je vsak poskus njegovega zgodovinenja nujno nepopoln. Dodatni problem predstavlja dejstvo, da je seznam znanstvenih del, posvečenih zgodovini sprave, razmeroma kratek (mdr. Repe 2000; Slabe 2006; Dežman 2007; Mally 2011: 423–30; Cmrečnjak 2016; Godeša 2016; Konovšek 2021), medtem ko bi lahko knjige, časopisni članki, pisma bralcev, brošure, poročila, intervjuji, simpozijски referati, televizijske oddaje in spletne vsebine o njej lahko napolnili manjšo knjižnico. Goli obseg gradiva kaže na pomembnost, ki jo slovenska država in družba pripisujeta spravi. Zdi se, da ima tako rekoč vsakdo v državi svoje mnenje o tem, kaj je sprava, kako (ne)uspešna je in kako (bi morala) poteka(ti). Takšna količina seveda ni posledica vsesplošnega strinjanja o teoriji in praksi sprave. Zgodovina slovenske sprave je zgodovina konflikta.

Sprava je vsako dejanje, ki pomeni pomiritev nasprotujočih si strani, vendar je na Slovenskem razumljena v točno določenem zgodovinskem in političnem kontekstu (tudi če se ne uporabi konkretnjša besedna zveza »slovenska« ali

»narodna sprava«). V širšem kontekstu ne gre za unikaten koncept, mogoče ga je uvrstiti na področje tako imenovane tranzicijske pravičnosti – procesa, s katerim v obliki vladavine prava, sodnih pregonov, političnih reform in prizadevanj za terapevtsko spopadanje s travmo poteka soočanje s kršitvami človekovih pravic v preteklosti (prim. Elster 2004; Cmrečnjak 2017: 476–78; Zajc 2020: 153–55). Čeprav definicija sprave ni poenotena ali uradno oblikovana, jo je mogoče opisati kot proces preseganja razdeljenega slovenskega zgodovinskega spomina, posebej glede časa druge svetovne vojne in neposredno po njem, ki v teh razpravah apriorno velja za izvor slovenske razdvojenosti. Gre za obdobje, ki so ga bistveno definirali pogoji okupacije, vendar se sprava ne dotika okupatorjev, temveč slovenskih udeležencev vojne ter vojnih zločinov, ki so jih zagrešili. Kot aksiom se razume, da gre za zadevo (slovenskega) naroda, ki pa je, če kompleksno resničnost poenostavimo, razdeljen na dva tabora, levičarskega/pro-partizanskega in desničarskega/pro-domobranskega, ki vojne in povojne dogodke vidita na različne, tudi diametralno nasprotno načine. Cilj spravnega procesa naj ne bi bilo oblikovanje popolnega konsenza o preteklosti, ki je nedosegljiv (in nevaren), niti ne »nekakšen 'deal' med seboj sprtih strani« (Repe 2009: 99), temveč približanje stališč do te mere, da najbolj kontroverzni dogodki in procesi ne bi bili predmet vsiljene pozabe ali povsem nasprotnih interpretacij, temveč naj bi preko introspekcijske refleksije, medsebojnih priznanj prizadejanih krivic in zločinov, zgodovinopisnih raziskav po strokovnih merilih in ureditve vprašanja skozi zakonodajne in sodne vidike pripeljalo do stanja, ko ideološki nasprotniki ob polnem zavedanju, da imajo do tematike različna stališča, sprejmejo pogled drugega. Razčiščena preteklost s tem ne bi več obremenjevala današnjega človeka, temveč bi mu omogočila lažje bivanje v sedanjosti in načrtovanje prihodnosti.

Koncept sprave številni pisci povezujejo z izpolnitvijo temeljnih civilizacijskih norm, v evropskem prostoru povezanih z antičnim izročilom in krščanskimi vrednotami. Na starogrško dediščino, zlasti na Sofoklejevo *Antigono*, se sklicujejo predvsem tisti, ki pišejo o žrtvah povojnih pobojev. Prizadevanja naslovnega lika tragedije, da za vsako ceno pokoplje truplo svojega brata, so vzporednica prizadevanjem za pokop posmrtnih ostankov po vojni pobitih partizanskih nasprotnikov in civilistov, skritih v jamah, rudnikih, breznih in drugih odročnih lokacijah po Sloveniji. Sprava ima prav tako izrazito komponento krščanske etike s poudarkom na kesanju in odpuščanju. Sledenje idealu sprave naj bi s tem potrjevalo ne samo utemeljenost Slovenije na evropskih počelih, temveč tudi zavezanost arhetipskim lastnostim, ki delajo človeka.

Vprašanje, okoli katerega se vrti večina besedil o spravi, je, kje se sprava pravzaprav začne in konča. Ali gre predvsem za politični, če ne ideološki projekt, torej za odgovornost države, ki skrbi za simbolne geste, kot je urejanje

grobišč, ter za sprejem ustrezne zakonodaje in sodni pregon izvršiteljev zločinov? Mora pri tem sodelovati Rimskokatoliška cerkev (RKC)? Ali pa so pravna dejanja na državni in institucionalni ravni zgolj paravan, ki ga je treba dopolniti (ali nadomestiti) s simbolnim pravnim dejanjem vsakega državljana, ker je sprava primarno moralno in ne politično dejanje? Redno se zastavlja tudi vprašanje, med kom naj bi se sprava pravzaprav zgodila. Idejna avtorica koncepta sprave, filozofinja in sociologinja Spomenka Hribar, denimo meni, da »pri spravi ne gre za to, da bi se 'pomirili' partizani in domobranci«, temveč gre za širši proces na več ravneh: na politični ravni za projekt nacije, ki se odpoveduje ločevanju in omogoča raznolikost mišljenj, na družbeni ravni pomeni prostovoljni pristanek ljudi na medsebojno toleranco, na osebni ravni pa premagovanje lastnega sovraštva do drugih in odpuščanje (Hribar 2005: 93–4).

Seveda je mogoče vprašanje sprave zastaviti širše, tudi nekoliko blasfemično, v smislu: ali je sprava potrebna? Jo je mogoče utemeljiti kot neobhoden projekt, ki ga morata družba in država izvesti kot pogoj za boljšo sedanost in prihodnost? Ali pa je izgubila aktualnost in je danes relikt preteklosti, ki povzroča delitve, politična obračunavanja in žaljive polemike?

Porajanje sprave: 1945–1989

V slovenski zavesti se zdi, da je mogoče izvor koncepta sprave natančno časovno locirati z dvema intelektualcema: Edvardom Kocbekom in Spomenko Hribar. Kljub temu pa je pravni narativ starejši in se je začel, še preden se je druga svetovna vojna sploh končala. V proglasu Narodnega odbora za Slovenijo, napisanem 1. maja 1945, ki predstavlja zadnji poskus predvojnih meščanskih strank, da prevzamejo oblast, so bili Slovenci pozvani »k obči spravi, da ne bodo skromne in oslABLJENE narodne sile vezane v notranji borbi, ko jih v tem zgodovinskem trenutku rabimo sproščene in enotne za uresničenje najvišjih narodnih koristi« (Jeraj, Košir 2024: 996–97). Nekaj tednov kasneje, po koncu vojne, je na pritisk Narodne vlade Slovenije generalni vikar ljubljanske škofije Anton Vovk izdal spomenico, v kateri je izrazil lojalnost novim oblastnikom in poudaril, da »je tudi naša poklicna dolžnost, da pomagamo v našem narodu zdraviti rane tako bridke preteklosti« (Dolinar 1998: 19).

Diskusija o spravi je nato na Slovenskem potihnila, je pa ostala prisotna med emigranti, ki so negovali spomin na poveljne poboje. Viden predstavnik slovenske pravne emigrantske struje je bil Ciril Žebot, ki se je po koncu vojne preselil v ZDA, kjer je delal kot profesor ekonomije. V svojih spisih je promoviral idejo samostojne Slovenije, kot enega od temeljev, na katerih bi morala biti postavljena, pa je omenjal tudi spravo (Žebot 1968: 5, 7). Podobno je tudi

nekdanji domobranec Vinko Levstik pozval, »da se začne tudi med emigracijo resno misliti na narodno spravo« (Levstik 1968: 13). Tovrstni spravi pozivi med emigranti so bili sicer bolj izjema kot pravilo. Večina je ostala na trdni protikomunistični liniji in se je nameravala vključiti v dialog šele po padcu jugoslovanskega režima; Branko Rozman je na primer vztrajal, da so pogoji za dosego sprave vrnitev dobrega imena pobitim ter pravice do groba, sodni pregon storilcev zločinov ter svobodne volitve (Kovač 1968: 13–14).

Na Slovenskem o spravi še ni bilo govora, vendar obenem drži, da tematiki državljanske vojne in povojnih pobojev nista bili v celoti izbrisani iz javnosti, posebej v leposlovju. Romana *Temna stran meseca* (1960) Mimi Malenšek in *Nad hišo se več ne kadi* (1960) Miška Kranjca sta odprla temo uničenja pripadnikov Prostovoljne protikomunistične milice s strani partizanov na turjaškem gradu leta 1943, medtem ko sta tretji del *Ukane* (1969) Toneta Svetine in *Hvalnica zemlji* (1971) Jožeta Javorška načela vprašanje pobojev. Tudi zgodovinska stroka je načela ta zakriti problem, predvsem Dušan Biber, ki je v zagrebškem *Vjesniku u srijedu* leta 1973 o njem pisal na temelju dokumentov iz britanskih arhivov. Kljub temu pa je resnejša refleksija tega poglavja prišla šele z Edvardom Kocbekom. Kot človek, razpet med režimom in oporečništvom, je v slavnem intervjuju za tržaško revijo *Zaliv* leta 1975 prvi neposredno načel vprašanje usode domobrancev: »Predvsem si jo moramo vzdigniti iz zanikanja v javno priznanje. /.../ Gre torej za javno priznanje krivde, ki se tiče nas vseh. Tako dolgo se ne bomo znebili preganjave in mōre, dokler javno ne priznamo svoje krivde, svoje velike krivde. Brez tega dejanja Slovenci ne bomo nikoli stopili v čisto in jasno ozračje prihodnosti« (Pahor, Rebula 1975: 150). Intervjuja ni bilo mogoče ignorirati niti v Jugoslaviji, zato je bil ponatisnjen v časopisu za inteligenco *Naši razgledi*, s spremljajočim komentarjem Republiškega komiteja SZDL, da sprave borcev za svobodo z izdajalci pač ne more biti. Polemika se ni razvnela; čeprav je imel Kocbek somišljenike, mu javno niso stopili v bran, emigracija pa mu je očitala, da je o tem spregovoril pozno in predvsem z namenom lajšanja svoje vesti (Cmrečnjak 2016: 390–91). Kocbekov poziv k priznanju krivde je nadaljeval ljubljanski nadškof Jožef Pogačnik, ki je v pridigi aprila 1977 poudaril, da mora kristjan, ne glede na to, kje se je boril med vojno, vsakomur odpustiti, če pa je sam komu storil krivico, pa mora prositi odpuščanja. Obenem je tudi pozval, naj se slovenski katoličani ne oklepajo preveč spomina na vojno (Dolinar 1998: 24).

Skozi velika vrata je razprava o spravi vstopila z znamenitim esejem Spomenke Hribar *Krivda in greh*, napisanim leta 1984, objavljenim pa šele 1987 v *Kocbekovem zborniku*. Avtorica je v njem poudarila trpljenje družin, ki niso vedele, kje in kako so umrli njihovi svojci, kar je vodilo v nezaupanje v novo oblast, medtem ko je storilce preganjal občutek krivde. Do priznanja krivde, kesanja, prošnje za odpuščanje ni prišlo. »Do tega poboja še danes nimamo

sproščenega razmerja; še danes se nadaljuje ta nihilizem – z zamolčevanjem« (Hribar 1987: 57). Nastala bolečina torej ne zadeva zgolj žrtev in storilcev, temveč slovenski narod kot celoto. Narod še ni razčistil s svojo zgodovino in prikrita travma še naprej povzroča bolečino. Dokler se priznanje krivde in javna debata ne zgodita, tako Hribar, bo slovenski narod pohabljen. V najslavnejšem pasusu se je zavzela za postavitev obeliska sredi Ljubljane, posvečenega vsem, ki so »Umrli za domovino« (Hribar 1987: 61). Doseči je torej treba narodno spravo, ki je mišljena kot »kohezija vseh narodnih sil« v obliki sprejemanja mnenjskega pluralizma in zavračanja kakršne koli zapovedane absolutne resnice o zgodovini (Hribar 1987: 62).

Spis je, še preden je zbornik dejansko izšel, doživel burno javno polemiko. Spomenko Hribar so leta 1985 izključili iz Zveze komunistov, časopisje pa so polnili članki ter pisma bralcev, ki so jo obsojali rehabilitacije fašizma in kolaboracije. Javna podpora je terjala pogum, med redkimi podporniki je bil France Bučar (Slabe 2006: 15–16), pa tudi del emigracije ter zamejstva (prim. Rozman 1990). Kot vzorec, ki naj ilustrira polemiko, vzemimo revijo *Naša žena*, za katero je Hribar leta 1989 dala intervju, v katerem je ponovila svoja ključna stališča. Kasneje je revija objavila del odzivov bralk in bralcev, ki so bili v glavnem negativni. Bralka iz Kopra je Spomenko Hribar obtožila sovražstva do vseh pridobitev socializma ter da ne more razumeti gorja, ki so ga povzročili kolaboranti: »Verjetno bi morala Hribarjeva doživeti gorje mnogih mater in žena, da bi razumela, kako je, če ti okupatorjevi hlapci pobijajo otroke, može ... Ali bi potem še klicala k spravi, k ljubezni z njimi?« (V. K. 1989: 4) Bralec, partizanski veteran, je intervju označil za »zmazek«, v katerem avtorica žali dostojanstvo partizanov ter promovira »spravo z morilci«: »Ali vam še nihče ni rekel, da ne hajte zapravljeti čas za take 'humane' ideološke mahinacije in se raje posvetite družini in otrokom. S tem pisanjem in propagandnim demagoškim vedenjem pa ne boste in ne koristite ne sebi ne družini, a še manj prihodnosti slovenskega naroda« (B. S. 1989: 4–5). Najskejski je bil odziv bralke iz Ljubljane: »Takšnim, kot je Spomenka Hribar, bi bilo treba poslati 'šus' v glavo« (B. J. 1989: 4). Hribar se je odzvala s polemičnim zapisom, v katerem je vprašala: »Zakaj (me) sovražite, tovariši? Očitajte mi, da sem jaz polna sovražstva, toda še nikomur nisem poslala 'šusa v glavo', nikomur nisem grozila, da ga vse življenje ne bom pustila na miru ... Kdo torej sovraži?« (Hribar 1989: 4–5).

Prva točka preloma: »spravno leto« 1990

Kljub žolčnim napadom, ki jih je del politike in javne sfere usmeril zoper koncept sprave, ni bilo mogoče zanikati, da je proti koncu osemdesetih let podpora ideji rasla. Iz ozkega intelektualnega kroga se je sprava razširila med

državljanke, v času osamosvojitvenega procesa pa je koncept iz družbenega prerastel še v političnega in se zasedel kot neobhoden del nacionalnega programa. Vprašanje ni bilo več, ali sprava ali ne, temveč na kakšen način naj bo dosežena. Doseganje sprave naj bi potrdilo zrelost slovenskega naroda, ko vstopa v novo poglavje svojega zgodovinskega razvoja. Dokončno se je uveljavil narativ, da gre pri nerazčiščenih vprašanih nedavne zgodovine za rano na narodovem telesu in da je njeno odpiranje boleče, vendar nujno za ozdravitev (Hribar 1990: 5). Vzpostavil se je dialog, pri katerem so oblastne strukture zavzele nekoliko mehkejše pozicije, kot njihovi sogovorniki pa so prvič nastopili nekdanji domobranci, ki so razpravo prav tako začeli pri bolj popustljivih stališčih, kot so jih promovirali kasneje. Justin Stanovnik je kot vodja novoustanovljenega neodomobranskega združenja Nova Slovenska zaveza tedaj še pisal: »Za poraz smo vedno sokrivi. Zmaga sicer tuja sila, a ne samo ta. Sokrivi smo tudi mi, ker recimo nismo razumeli znamenja časov. Priznanje sokrivde za poraz je način, kako pridemo do odgovornosti in do resnice. /.../ Streljati na sovražnika v boju ni zločin; da so vzeli orožje iz nemških in italijanskih rok, ni zločin; tudi prisega na stadionu, čeprav človeka prevzema sram in bes, ni bil zločin. Če pa so prišli zvečer domobranci ali črna roka, kdorkoli so ti že bili, in ubili neoboroženega človeka, je bil to zločin. Ne 'napaka' /.../, temveč zločin. Kolikorkrat se je to zgodilo, je bil to zločin in leži na vesti in imenu slovenskega protikomunističnega tabora« (Stanovnik 1990: 58–59). Leto 1990 je pomenilo prelomnico – in verjetno do danes predstavlja obdobje, ko je bila sprava najbližje svojemu idealu.

Najprej se je, v želji po ostajanju v koraku s časom, oglasila slovenska republiška oblast. Po daljših posvetovanjih je Predsedstvo Socialistične republike Slovenije na seji 5. marca 1990 predstavilo *Izjavo o narodni in državljanski umiritvi*, s komentarjem, da je državna politika v času javne pluralizacije in demokratizacije dolžna stremeti k odpravljanju razkola med državljani (Ne-podpisano 1990c: 1–2). Šlo je za prvo opredelitev političnega foruma do tega vprašanja. Izjava subtilno oponira spravnemu diskurzu civilne javnosti, saj sprave ne razume kot zadeve slovenskega naroda, temveč vseh državljanov. Tihi upor je prisoten tudi na semantičnem nivoju, saj raje kot o spravi govori o »umiritvi« (Cmrečnjak 2016: 397); ta narativ so prevzeli v Zvezi združenj borcev (ZZB) in so še v izjavi iz leta 2015 raje uporabili ta izraz namesto sprave, ki naj bi označeval le še »poskus kriminalizacije partizanstva« (Predsedstvo ZZB NOB Slovenije 2015: 2–3). Kljub temu je šlo pri izjavi za nepričakovan korak, ki ga je na primer komentator *Dela* razumel pozitivno: »Predsedstvo SR Slovenije je s svojo izjavo, katere globin se morda še niti ne zavedamo, zagotovo dokazalo odgovornost suverena do naroda, ki ga je izbral, in končno tudi do svoje ustavne vloge« (Korošec 1990: 1). Spet drugi so izjavo komentirali kot

preveč servilno pri priznavanju napak iz preteklosti, s čimer oblast spodkopava lastno legitimnost: »Povsem naravno je, da hočejo nasprotniki oblasti le-to diskreditirati in ovreči. /.../ A da so oblasti pri nas svojim nasprotnikom dajale strelivo naravnost v roke, je vendarle smešno« (Ivanič 1990: 8). Širša javnost je večinoma menila, da je izjava korak v pravo smer, a še vedno preskromna in predvsem pragmatičnega, predvolilnega značaja (Slabe 2006: 22). Neopažen ni ostal presenetljivi odziv Pepce Kardelj, vdove Edvarda Kardelja: »Predsedstvo še vedno ne vidi, da bije komunizmu na slovenskih tleh zadnja ura. Komunisti bodo morali kot posamezniki in kot stranka ne samo moralno, ampak tudi pred sodiščem odgovarjati za storjene zločine. /.../ Po boj domobrancev /.../ pa je bil izvršen v imenu neke ideje – komunizma. Ne gre tudi pozabiti, da so se tovariši komunisti trudili klati na najbolj nečloveški način, če se sploh lahko tako izrazimo. /.../ Predsedstvo bi zato moralo dati pobudo za preiskavo, objaviti imena žrtev in ugotoviti, kje so žrtve pokopane. /.../ Če smo za pregon vojnih zločincev, moramo biti načelni. Vojni zločini ne zastarajo, ne beli in ne rdeči« (Maček 1990: 3).

Pomemben vir za odnos do sprave med slovensko inteligenco v tem obdobju je anketa, ki jo je izvedel zgodovinar Boris Mlakar. Zgodovinarjem, publicistom, književnikom in drugim javnim osebam je poslal besedilo, v katerem jih je prosil, naj se odzovejo na izjavo predsedstva. Odgovore je poslalo 40 anketirancev, objavljeni so bili v reviji *Borec*. V njih se večkrat pojavlja ocena, da je pobuda predsedstva sicer korak v pravo smer, vendar jo je treba razumeti v političnem kontekstu predvolilnega boja, s čimer se je skušala stara oblast predstavljati kot liberalizirana in razsvetljena, češ da se odpoveduje monologu in odpira dialog z enakovrednim sogovornikom. Nekaj kritike je povzročilo tudi samo besedilo ankete, ki ga je del anketirancev razumel kot tendenčno in provokativno, posebej interpretacijo, da je bila revolucija glavni smoter partizanskega boja, ter kot dejstvo predstavljena kontroverzna trditev, da je med vojno potekala tudi državljanska vojna (Mlakar et al. 1990: 583). Zgodovinar Zdenko Čepič je denimo zavrnil sodelovanje v anketi, saj ni hotel biti potisnjen v položaj, da mora »dokazovati in 'braniti' neke druge resnice«: »Ne želim se spuščati v 'brezplodno' razpravljanje podobno tistemu sholastičnemu o tem, koliko angelov lahko stoji na vrhu igle« (Mlakar et al. 1990: 585). Več vprašanih je tudi izrazilo dvom o prihodnosti sprave, češ da bo polarizacija še naprej vztrajala, saj so čustva in politizacija dodobra vpleteni v debato, s čimer zastirajo znanstveno analizo. »Lažje odpuščamo okupatorju kot pa njegovemu sodelavcu, našemu sosеду, Slovincu,« je ocenil nekdanji predsednik ZZB Božidar Gorjan (Mlakar et al. 1990: 597). Zgodovinar Damijan Guštin je dodal, da sprava ne more imeti značaja zaukazanega zakona: »Deluje lahko le z moralno močjo, in to na tiste, ki zmorejo svoje doživetje vojne /.../

racionalizirati; mnogi na obeh straneh tega ne zmorejo» (Mlakar et al. 1990: 622). Prav tako je več anketirancev poudarilo nujno po raziskovanju vseh vojnih zločinov, kot je izpostavil Zvone Kržišnik: »Če ne bomo prišli na dan z vso resnico brez omejitev in retuš, so videti neskončna verbalna prežvekovanja o spravi /.../ kot mlatenje prazne slame« (Mlakar et al. 1990: 662). Psiholog Anton Trstenjak je koncizno zapisal: »Danes pa, žal, za spravo naš narod še ni zrel« (Mlakar et al. 1990: 707).

Teden dni po predsedstvu se je z *Izjavo o narodni spravi* oglasila tudi Slovenska pokrajinska škofovska konferenca in s tem nemudoma za politično oblastjo vstopila v javno debato o spravi, pri čemer se je postavila na nasprotni ideološki breg kot zastopnik žrtev partizanskega nasilja. V izjavi so bila pozitivno sprejeta prizadevanja državnega vodstva, obenem pa poudarjena stališča RKC, ki so se pomembno razlikovala. Sprave naj ne bi bilo mogoče ukazati ali izsiliti; namesto tega je treba najprej doseči spravo z mrtvimi (dostojen spomin na vse umrle z ureditvijo njihovih grobov) in nato še spravo z živimi (ugotavljanje zgodovinske resnice o vojnih in povojnih dogodkih) ter priznati lastno krivdo in odpustiti storilcem (Dolinar 1998: 31–33). »Cerkev se ne boji resnice, tudi takrat ne, kadar jo resnica obremenjuje,« tako da »priznava svoj delež krivde, a hkrati pričakuje, da bodo tudi vsi drugi pošteno in odkrito priznali svojo krivdo«. V sklepu izjave še piše: »Sprava med živimi je brezpogojna človeška nujnost, brez nje ni prihodnosti. Za slovenski narod je sprava tudi življenjska potreba, če sploh hočemo preživeti« (Dolinar 1998: 33). RKC je z izjavo jasno pozicionirala zgodovinsko resnico kot ključni pogoj za doseganje sprave, obenem pa je bilo nakazano, kakšna naj bi ta resnica bila. Princip »pustimo preteklost za sabo« iz Pogačnikove izjave leta 1977 je bil opuščen, nova zahteva pa je dajala takt vsem kasnejšim spravnim izjavam RKC (Cmrečnjak 2016: 399).

Dva meseca pozneje se je do sprave prvič opredelila tudi osamosvojitvena oblastna struktura, izvoljena na skupščinskih volitvah aprila 1990. Dne 9. maja je France Bučar kot novopečeni predsednik Skupščine Republike Slovenije na konstitutivni seji poudaril, da izvolitev demokratičnega večstrankarskega parlamenta pomeni »konec državljanske vojne, ki nas je lomila in hromila skoraj pol stoletja«, in spodbudil k doseganju sprave kot enemu od pogojev za nadaljnjo demokratizacijo Slovenije: »Narodna sprava ni pomiritev. Sprava pomeni priznanje dobrega namena tudi doseganju nasprotniku – ga moralno prizna in rehabilitira prav zato, ker mu priznava dober namen /.../. Seveda sprava ne pomeni samo medsebojnega pobotanja terjatev, kakor v civilnem pravu, saj se nikoli ne izteče brez preostanka. Brez moralnih sestavin, ki naj izbrišejo ta preostanek, je ni. Kljub temu pa bo morala prav ta skupščina v čim krajšem času storiti vse, /.../ da

se odpravijo vse krivice, ki se še dajo popraviti, in podrejo plotovi, ki med nami še ostajajo» (Nepodpisano 1990a: 3).

Brez dvoma najpomembnejši spravni dogodek v letu 1990 je bila spravna slovesnost nad breznom Jama pod Krenom v Kočevskem rogu 8. julija. Šlo je za udejanjenje deklarativne pripravljenosti na začetek pravnega procesa, ki sta ga v svojih izjavah izkazala državna oblast in vrh slovenske RKC. Čeprav je bilo na obeh straneh prisotnega nekaj dvoma o smiselnosti tega podviga, sta si pred televizijskimi kamerami, ki so dogodek prenašale v živo, in okoli 30.000 obiskovalci v roke vendarle segla predsednik predsedstva RS Milan Kučan in ljubljanski nadškof Alojzij Šuštar (Flegar 1990: 1). Simbolnost trenutka je bila izjemna; fotografije stiska rok so zaokrožile po državi in ostale v zgodovinskih knjigah kot trenutek, ko sta se država in Cerkev, do takrat 45 let na distanci, vsaj simbolno zbližali. Je pa že ta dogodek za nekatere predstavljal bolj poslovno priložnost kot pa pietetno komemoracijo, saj so se na poti do prizorišča vrstili prodajalci donedavna prepovedanih knjig, video kaset in spominkov (Nepodpisano 1990b: 3).

Zdelo se je, da je s spravno slovesnostjo delo za sklenitev nove družbene pogodbe ne le pričeto, temveč že napol končano, ne glede na to, da je bilo časopisje tudi v »spravnem letu« polno ostrih in jedkih pisem bralcev, ki so polemizirali o nedavni zgodovini (Slabe 2006: 25). Toda občutek je zavajal; svečanost, ki naj bi bila povabilo k spravi, je do danes ostala vrhunec pravnega procesa.

Sprava v senci: 1991–2008

Obdobje slovenske osamosvojitve in leta po njej so predstavljala zatišje pred spravo. Vprašanja politične, gospodarske in druge narave so zaposlovala tranzicijske vlade, ki zato niso načrtno nadaljevale s pobudami, ki bi na temelju slovesnosti v Rogu krepile spravni proces. Evropska politična levica se je po padcu berlinskega zidu umaknila v defenzivo in v ospredje so stopile konservativne sile. Te so smatrale, da je politični prelom priložnost za razčiščevanje s preteklostjo, vendar so to počele z diskurzom, ki marsikdaj ni bil spravno naravnan, saj so od zahtev po opravičilu prispele do prizadevanj za moralno rehabilitacijo domobranstva. Navedbe, ki so nekoč veljale za neizpodbitna dejstva, so bile prevrednotene, tako da je partizansko gibanje dobilo predznak nasilne, nelegitimne in zločinske združbe, medtem ko so pripadniki protikomunističnih formacij, kljub vojaškemu porazu, iz vojne izšli kot moralni zmagovalci v boju za slovenstvo in mučeniki – saj so poboji »samo na videz zmaga revolucije, v resnici pa njen moralni samomor« (Kos 1996: 186) –,

medtem ko je vojni sledilo 45 let totalitarne komunistične vladavine s politično represijo po sovjetskem zgledu, ki je bila še hujša kot okupatorski fašizem in katere padec dokazuje daljnovidnost tabora, ki se je proti njej boril. Izseljenski književnik Bert Pribac je svoje videnje stanja povzel z besedami: »Domobranci so verjeli v svoj prav in še verjamejo. Rdeči so verjeli v svoj prav in še verjamejo, čeprav ne več tako zagrizeno. Revolucija se je že dolgo tega izčrpala, domobranstvo pa se je z blagoslovom cerkve spet prerodilo, kot da bi vstalo iz groba. Skozi svoj veliki poraz hoče zdaj zmagati. V tisku čutiš njih boleče zadovoljstvo ob razkrivanju tolikih grobišč. Češ. Zdaj vas pa imamo« (Pribac 2002: 20).

Najbolj akutne teme razprave so se dotikale kontroverznih in do tedaj zamolčanih vprašanj partizanskega boja. Revizionistični pisci so se posvečali vprašanju domnevne kolaboracije slovenskih komunistov z okupatorji spomladi 1941 (do napada Nemčije na Sovjetsko zvezo), pravne (ne)legitimnosti odpora (Blumenwitz 2005), obstoja državljanske vojne (ali je protirevolucionarni tabor, na čelu s Slovenskim domobranstvom, v želji po ohranitvi slovenske katoliške in protikomunistične identitete deloval samostojno ali pa mu je zaradi kolaboracije in odvisnosti od okupatorjeve pomoči nemogoče podeliti status posebne formacije?), komunistične revolucije in prevzema oblasti kot končnega zakrinkanega smotra protiokupatorskega boja (Griesser Pečar 2008), partizanskega nasilja nad Slovenci in s strani okupatorja povzročenih povračilnih smrti, relativizacije kolaboracije protikomunističnega tabora v obliki njenega omejevanja na taktično ravnanje ter števila/razmerja vojnih žrtev glede na povzročitelja smrti (Repe 2008: 289–92; Griesser Pečar 2008: 363). Nova odkritja so povzročala številne javne odzive, še najbolj je odmevala objava razvpite depeše Kardelja Kidriču s konca junija 1945, češ da »čiščenje« poteka prepočasi (Nepodpisano 2005: 1). O teh temah je bilo treba nenehno govoriti, kot je izpostavil nekdanji disident in politik Jože Pučnik: »Obrisi namerno zasutega dogajanja potrebujejo mnogo časa, da se oprimejo ljudi. Vedno znova moramo prikazovati nekoč prepovedane vidike novejših zgodovine. To ponavljanje je utrudljivo in včasih dolgočasno, vendar potrebno. Vse to je tek na dolge proge in treba je vztrajati in vzdržati« (Pučnik 1995: 2).

Zgodovinski revizionizem je bil v devetdesetih letih pereča tema slovenske zgodovinske stroke in politike. Med pristaši revizionizma so se razširile ocene, da je slovensko zgodovinsko v celoti »režimsko« in zato ideološko zaznamovano. Kot takšno ni vredno zaupanja in nima strokovne vrednosti. Ponujena rešitev s politične desnice je bila, da se tako rekoč celoten opus slovenskega zgodovinskega zadnjih 45 let zavrže, nov temelj pa naj predstavlja delo iz emigracije, ki naj bi objektivneje poročala o komunističnih zločinih.

Zahteva je naletela na neugoden odziv zgodovinopisne stroke, ki je opozorila, da je prevrednotenje minulega dela sicer potrebno, vendar pavšalno označevanje celotnega korpusa za ničvrednega ne more biti temelj za nadaljnje raziskovanje nedavne preteklosti in da predlagani »nadomestek«, ki naj bi palimpsestno prepisal »režimsko« zgodovinopisje, prav tako vsebuje močno tendenčnost, ki kompleksne dogodke slika binarno, le da z zamenjanim predznakom. Celoten poskus revizionizma je bil kritično označen za kolonizacijo zgodovinskega spomina z namenom utrjevanja politične oblasti (Luthar, Luthar 2003: 648). Zgodovinar Božo Repe je ocenil, da je šlo za »radikalni obrat, ki /.../ se v nekaterih točkah s tezami in izrazoslovjem vrača k antikomunistični propagandi med obema vojnama in v času druge svetovne vojne« (Repe 2008: 286). Zgodovinar Jože Dežman po drugi strani v istem zborniku piše: »Razmerje med titoljubi in titožeri bi lahko določili tudi po tem, kdo trdi, da so nova dejstva o zločinski naravi slovenskega boljševizma revizionizem z negativnim predznakom /.../ in komu se zdi povsem normalno, da se posledice dolgoletnega tabuiziranja, prikrivanja in izkrivljanja zgodovinskih dejstev razkrijejo in celovito raziščejo« (Dežman 2008: 356).

V burnih polemikah o teh vprašanjih je posebej pomembno postalo vprašanje šolskih učbenikov, ki so bili razumljeni kot glavni način seznanjanja mladih generacij z vojno, zato je bila analizirana vsaka beseda v opisih vojnega in povojnega dogajanja. Enako velja za muzeologijo; slovita afeta je izbruhnila leta 1996, ko je bila v ljubljanskem Muzeju novejša zgodovine Slovenije odprta nova stalna razstava o Slovencih v 20. stoletju, ki pa je po mnenju slovenske desnice zamolčala temne plati vojnega časa in jugoslovanskega režima. Pisatelj Drago Jančar je proti temu javno protestiral, nato pa je iz muzeja prejel ponudbo, naj s skupino sodelavcev postavi alternativno razstavo. Jančar je s sodelavci res pripravil razstavo in 850-stranski zbornik prispevkov ter reprodukcij gradiva, ki, kot je poudaril, ne more zajeti vsega, lahko pa je pozitivna provokacija in poziv k razmisleku (Jančar 1998). Razstava je bila ob velikem zanimanju, a tudi kritičnih odzivih o revizionizmu in strokovnih pomanjkljivostih (na primer Repe 1999: 8–9), odprta novembra 1998. Odkritelj prej omenjene Kardeljeve depeše, zgodovinar in raziskovalec povojnih grobišč Mitja Ferenc, je leta 2005 postavil tudi prvo razstavo, ki je tematizirala povojna grobišča (Ferenc 2005: 5).

Polemike so se nadaljevale vrsto let, njihov rezultat pa je bil razmeroma neodločen. Revizionistično zgodovinopisje si je utrla pot v del znanstvenega prostora, kjer je bila pomembna predvsem ustanovitev Študijskega centra za narodno spravo za časa SDS-ove vlade leta 2008, ki je bil primarno namenjen raziskovanju in promociji ne toliko sprave kolikor zločinov totalitarizmov s podarkom na komunizmu, zaradi česar je v slovenskem zgodovinopisju vzbudil

marsikateri očitek revizionizma, pomanjkanja profesionalnosti in političnega vpliva (Konovšek 2021: 100–1). Po drugi strani je močna ostala tudi struja, ki je do partizanskega boja in socialistične Jugoslavije bolj afirmativna, četudi seveda ne zagovarja identičnih stališč kot pred letom 1990. Morda najpomembnejši raziskovalni podvig, začet v tem času, so bili projekti Inštituta za novejšo zgodovino, posvečeni sestavljanju zbirke podatkov vseh slovenskih žrtev druge svetovne vojne (Cmrečnjak 2016: 419–20). Večdesetletna raziskava je pripeljala do ugotovitve, da je na Slovenskem med vojno in neposredno po njej umrlo več kot 100.000 ljudi. Ker podatki vključujejo tudi način oziroma povzročitelja smrti, je to omogočilo umiritev dolgoletnih razprav o številu in deležih smrti, o katerih so špekulirali številni publicisti.

Razprave iz zgodovinarskih krogov so odmevale tudi med ostalimi publicisti. V brošurah, ki so promovirale moralno rehabilitacijo domobranstva, je bilo govora o »zmagoslavju premaganih« in prenašanju kolaboracije na partizansko stran: »Revolucionarji so z odstranjevanjem demokratičnega dela naroda dejansko uresničevali cilje fašizma in nacizma in tako kolaborirali z njihovimi političnimi cilji« (Rozman 1995: 19). Nekateri pisci prodomobranske strani so zatrjevali, da so se tudi na domobranski strani dogajali ekscesi in zločini, vendar je šlo za neljube izjeme, medtem ko je šlo pri komunistih za premišljen in namensko zgrajen sistem (Stanovnik 2008: 18–9). Svojo retoriko je zaostрила tudi RKC. Po spravnem nastopu nadškofa Šuštarja leta 1990 so katoliški duhovniki in pisci začeli krepiti militantnejšo linijo (Cmrečnjak 2016: 407), v kateri so poudarjali napačnost brezbožnega komunizma ter grešnost partizanskih zločinov. »Sprava je možna, je nujna in je težka,« so vztrajali katoliški pisci (Dolenc 1995: 7), vendar so številni prelagali krivdo za njen počasen napredek na nasprotno stran. Kasnejši ljubljanski nadškof Anton Stres je leta 1998 pisal, da od partizanskih zagovornikov ni mogoče pričakovati nikakršnega priznanja krivde, Cerkev pa je to že večkrat storila, vendar njene izjave hitro utonejo v pozabo, kar je namensko, saj se lahko krog obtoževanja s tem prične znova (Dolinar 1998: 9–10). Člani partizanskih organizacij so odgovarjali s svojimi tiskovinami, v katerih so predstavljali nasprotna dejstva in spraševali: »Zakaj naj bi bila resnica 'premaganih' o medvojnih dogajanjih prvi pogoj za spravo, in to takšna resnica, do katere naj bi se dokopali s političnimi sredstvi in metodami, z izrekanjem javnih obtožb, obsodb in povrh še z zmerjanjem?« (Nepodpisano 1996: 2–3) Tudi v propartizanskem taboru je prišlo do radikalizacije stališč, na primer pri predsedniku škofjeloške borčevske zveze Francu Gabru: »[L]ikvidacije niso bile nikakršno maščevanje nad drugače mislečimi, marveč za tiste čase in razmere edino primeren in nujen ukrep proti tistim, ki so se udinjali okupatorju, ovajali privržence OF in imeli pomembno vlogo pri nastajanju kontrarevolucije, še zlasti oborožene«

(Gaber 1994: 38). Žolčne polemike o zdaj eni zdaj drugi temi, pri katerih je kultura dialoga vse bolj šepala, so po mnenju številnih komentatorjev imele vse značilnosti kulturnega boja.

Razhajanja so se dodobra odrazila tudi na političnem parketu. Po tem, ko je bil osamosvojitveni projekt uspešno zaključen, so začele stranke graditi svojo identiteto in med seboj nastopati manj složno, posebej v volilnih kampanjah. Mnenja so postajala vse manj zavita v celofan, hitreje so se vneli prepiri glede interpretacij preteklosti. Eden od vrhuncev te debate je bil leta 1995, ob 50. obletnici konca vojne, ko so imele vse stranke ideje o tem, kako bi bilo treba jubilej praznovati in kdo bi moral biti na njem zastopan. Kar se je začelo s klici po složni proslavi, se je končalo z bojkotom več strank in novimi spori (Slabe 2006: 32–4). Medtem ko so na volitvah v devetdesetih letih redno zmagovale levosredinske stranke z LDS na čelu, se je situacija obrnila z nastopom SDS-a na mandatarskem mestu leta 2004, ki je LDSočitala kontinuiteto s komunističnim režimom in s tem nelegitimnost (Konovšek 2021: 97–98). Kot je povedal vodja SDS, Janez Janša, leta 1995: »Dejstvo je namreč, da hočejo zgodovino prepustiti samo zgodovinarjem tisti, ki se je bojijo. Tisti, ki jih resnica o preteklosti moti in ki mislijo, da bi se njihov sedanjí položaj pokvaril, če bi ta resnica bila znana«; mislil je na »politične sile kontinuitete« (Dolenc et al. 1995: 120–22). Spomenka Hribar je večkrat komentirala – že leta 1987 v prispevku *Avantgardno sovražstvo in sprava* ter nato še v članku *Zaustavite desnico* iz 1992 –, da slovenska desnica vztraja pri opravičevanju zločinov in kolaboracije domobranstva ter zgolj preobrača predznak v binarni opoziciji partizani–domobranci, kar vodi v novo enoumje (Slabe 2006: 27–8). Nad tem je v javnosti vladalo nekakšno nerazumevanje, zmeda – zakaj se sprava noče prikazati niti v demokratičnih razmerah? Nekateri posamezniki so se začeli distancirati od projekta sprave in razglašati, da osebno ne čutijo nobene krivde, zato se ne mislijo z nikomer spravljati (Urbančič 1995).

Leta 1998 je sledil preobrat: parlamentarne stranke so po množičnem izdajanju svojih deklaracij, ki so se dotikale sprave in nedavne zgodovine, te zamrzile in poskusile doseči – spravo, torej oblikovati dokument s poenotenimi stališči z namenom razčiščenja preteklosti in konca družbene razdvojenosti. Pogajanja so bila dolgotrajna in zahtevna, sprva obetavna, vendar je sledil zastoj. Dokumenta o spravi in protipravnem delovanju jugoslovanskega režima so na koncu sprejele tri stranke (SDS, LDS in SLS), dve (ZLSD in Desus) pa sta ga zavrnila (Slabe 2006: 37–40; Cmrečnjak 2016: 408–11). Javnost je proces spremljala z nezaupanjem. Zastavljalo se je vprašanje, zakaj bi se morale stranke v celoti strinjati o preteklosti; intelektualci, ki so se odzvali na pobudi, so večinoma ocenjevali, da je razčiščevanje preteklosti bežanje od problemov sedanjosti – problemov, ki so jih vsaj delno povzročili ti isti politiki.

S skrbjo so komentirali »dogovorno ekonomijo« pri interpretiranju preteklosti, ki bi potem postala edina pravilna, zapovedana različica. Slovenska politika je zapadla v, kot je to diagnosticiral sociolog Rastko Močnik, »spravaški delirij« (Močnik 1998: 97).

Sprava je svoje mesto dobila tudi v slovenskem javnem prostoru, kjer se je pričel na novo krojiti kolektivni spomin slovenstva. Spomeniki narodnoosvobodilnega boja (NOB) so se po letu 1991 znašli v nemilosti. Zgodilo se je nekaj vandalskih napadov tako na manjše pomnike na odročnih lokacijah kot tudi na osrednje spomenike na glavnih trgih slovenskih mest, ki so bili prekriti z grafiti ali preleti z barvo, najpogosteje rdečo, kot simbolom krvoločnosti nekdanje oblasti. Nekateri spomeniki so bili tudi odstranjeni, med njimi nekaj iz središča Ljubljane in tisti s pobočij in vrha Triglava, izrazito simbolnega kraja tudi za novo državo (prim. Hladnik 2018). Odzivi ali protesti zoper napade na spomenike NOB so bili omejeni, prihajali so predvsem iz vrst lokalnih enot ZZB. Ena izmed njih je ob poškodbi spomenika ubitemu partizanu zapisala: »Kdorkoli je že opravil to umazano delo, naj ve, da taka dejanja ne podpirajo sožitja med ljudmi – nasprotno, še bolj jih zaostrujejo in razdvajajo. /.../ Ne moremo razumeti, da se še najdejo ljudje, ki mislijo, da je prišel čas, ko je treba uničiti vse, kar spominja na čase, ko se je začela pisati nova stran v knjigi zgodovine slovenskega naroda« (Krajevni odbor ZB Godešič 1992: 23). Kljub temu pa ne moremo govoriti o kakršnikoli dirigirani ali obsežni akciji odstranjevanja spomenikov NOB iz slovenskega javnega prostora. Na svojih mestih so ostali nekateri najbolj kontroverzni spomeniki sredi Ljubljane, posvečeni revoluciji, Edvardu Kardelju, Borisu Kidriču ter Francu Rozmanu - Stanetu, razpostavljeni v neposredni bližini slovenskega parlamenta. Potekale so polemike, kaj storiti z njimi: ali jih v dokaz zgodovinske zrelosti pustiti nedotaknjene, jih preseliti v park »odsluženih« spomenikov, jih uničiti? Najbolj medijsko odmevne so bile iniciative podjetnika Danijela Malenška, ki je hotel spomenika revoluciji in Edvardu Kardelju preliti v zvon sprave. S tem namenom naj bi oba spomenika tudi kupil, vendar je bila pogodba na sodišču razglašena za nično. Še ena Malenškovih idej je bila, da bi spomenik revolucije zgolj preimenovali v spomenik sprave (Žolnir 1998: 4).

Fokus državne spominske politike se je preusmeril na porajajočo se krajino, ki je spominjala na žrtve partizanskega boja in povojnih pobojev. Temelji za to so bili postavljeni že leta 1989, ko je bila na ljubljanskih Žalah na pobudo odvetnika Stanislava Klepa posajena lipa sprave, kjer je ostala kljub namenom pokopališke uprave, da jo odstrani (Slabe 2006: 17–8), in ugovorom članov ZZB: »Ne, to ni lipa sprave, to je po vsem doživetem lipa sovraštva« (Medobčinski svet ZZB NOB za Gorenjsko, sedež Radovljica 1990: 16). Kot osrednja *lieux de mémoire*, kraja spomina na poboje, sta se vzpostavila Kočevski rog in

Teharje. Lokacija svečanosti v Rogu leta 1990 je bila opremljena z več spominskimi znamenji različnih postaviteljev, kar je bila posledica počasnega procesa urejanja s strani države, tako da so nekateri pomniki pravno gledano črne gradnje. Nadaljnje raziskave so pokazale, da je prominentno mesto grobišča pod Krenom v slovenskem državnem spominu v resnici neutemeljeno. V jami so bili namreč najdeni posmrtni ostanki ustašev in četnikov, medtem ko so bili posmrtni ostanki slovenskih enot locirani v bližnji Jami pod Macesnovo gorico (Ferenc 2005: 78–79, 82; 2008: 158–63), kjer so med letoma 2019 in 2022 izkopali ostanke 3450 ubitih. Še precej bolj velikopotezno je država pristopila k urejanju lokacije taborišča Teharje, od koder je bilo na usmrtnih odpeljanih več tisoč zajetih domobrancev. Načrti za ureditev spominskega parka na kraju, kjer je tedaj bila deponija, so nastali že leta 1995. Park je bil urejen po načrtih Marka Mušiča, ki je v njegovem središču načrtoval visok spominski objekt z grobnico in oltarno mizo. Gradnja je bila počasna, pestili so jo konflikti med izvajalci in vandalizem. Kompleks, čeprav še ne popolnoma dokončan, je bil svečano odprt oktobra 2004 (Ferenc 2008: 154–57).

Poleg osrednjih spominskih območij se je po Sloveniji v devetdesetih letih pričelo množično postavljanje in odkrivanje tako imenovanih farnih plošč – obeležij na cerkvenih zidovih in pokopališčih, ki spominjajo na pobite domobrance, mobilizirance in civilne žrtve partizanskega gibanja. Postavljanje plošč, ki se jih je skozi čas nabralo nekaj sto, je organizirala Nova Slovenska zaveza. Pobudniki so izrazili željo, naj se plošče vpnejo v že obstoječi cerkveni oziroma pokopališki ambient, s čimer naj bi se oddaljili od grobih posegov, ki so jih v okolje invazivno vnašali komunistični spomeniki (Stanovnik 2008: 240–42). Plošče naj bi imele terapevtski učinek za žalujoče svojce, obenem pa naj bi tudi pripomogle, da »se bo morda začela velika zgodovinska učna ura za sedanje in bodoče rodove« (Stanovnik 1995: 7). Nekatere farne plošče so bile v želji po promociji sprave umeščene zraven plošč v NOB padlim partizanom; ponekod, na primer v Olševku, je zgostitev spravnosti skrajna, saj so na eni plošči združena imena partizanov in domobrancev brez oznake njihove pripadnosti. V Godešiču, kjer je prišlo do podobnega primera združevanja imen z obeh strani brez soglasja svojcev, so morali pobudniki po sodni odločbi s plošče izbrisati imena partizanov. Oto in Breda Luthar sta farne plošče kritično označila za revizionistično taktiko v okviru spolitiziranega kulturnega boja, ki ima krinko pietetnega krščanskega spomina (Luthar, Luthar 2003). V primeru spomenikov nemškimi mobilizirancem so se pobudniki pritoževali nad »srditim odporom partije oziroma njenih pripadnikov, ki so z vsemi zvezami in vplivom preprečevali ureditev spomenikov /.../. Zato so bili postavljeni spomeniki samo tam, kjer občinski organi niso bili pod vplivom komunistične tradicije« (Puklavec 2007: 5). Zapletlo se je

tudi s postavitvijo doprsnega kipa Marku Natlačnu leta 2007, ki zaradi protestov lokalnih borcev ni bil postavljen v njegovi domači vasi, saj so s strani partizanske obveščevalne službe ustreljenega nekdanjega bana Dravske banovine imeli predvsem za kolaboranta. Polemike v tisku in na občinskih uradih so se prevedle v vandalizem na terenu in marsikatera farna plošča je bila poškodovana, razbita ali prekrita z grafiti. Primer večkrat vandaliziranega spomenika je obeležje domobrancem med Spodnjim Brnikom in Vodiciami iz leta 1997, kjer napadalce nemara moti narativ vklesanega besedila, ki zanika kakršnokoli krivdo: »Ker nikomur nismo nič storili, bili smo oproščeni, ko pot vodila nas domov je, pa tu bili smo umorjeni.«

Na prelomu tisočletja je spravni proces dobil novo komponento, ki ga v temelju zaznamuje do danes: vprašanje povojnih grobišč. Leta 2000 je bil ustanovljen organ, ki je kmalu dobil ime Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč. Prvo pomembnejše izkopavanje, ki je usmerilo javno pozornost na povojne poboje, je bilo opravljeno v letih 2001 in 2002 pri Slovenski Bistrici, ko so izkopali 431 posmrtnih ostankov. Pritisk javnosti, naj država začne odločneje posegati v ta problem, je levo usmerjeno vlado pripeljal do sprejetja Zakona o vojnih grobiščih (Cmrečnjak 2016: 422–23), ki je pristojnost za urejanje grobišč z občin prenesel na državo. Leta 2004 je sledila postavitve prvega spominskega obeležja v obliki »zvona sprave« ob breznu Zalesnika na Trnovskem gozdu.

Del politike je bil odločen dokopati se do dna partizanskih zločinov in s tem namenom je leta 1993 začela delovati Preiskovalna komisija o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, tako imenovana Pučnikova komisija, ki je izprašala vrsto domnevnih vodilnih akterjev teh dejanj ter zgodovinarjev. Leta 1994 je odmevalo pričanje Mitje Ribičiča, ki je zavrnil odgovornost slovenske Ozne za usmrčitve. Kljub temu končnega poročila komisije, ki je bila tudi notranje razdeljena po političnih linijah, državni zbor ni obravnaval (Jančar, Letnar Čer nič 2010; Cmrečnjak 2016: 416–17), do večjih sodnih pregonov pa ni prišlo (preiskava ob Ribičičevi ovadbi s strani kriminalistične policije ni stekla), tako da so se pojavile kritike, da zločince varujejo oblastne strukture in da je prišlo do paradoksalnega položaja, ko se priznava zločin, ne pa tudi, da so ga storili zločinci (Dežman 2005: 272–73).

Vsem tem razprtijam navkljub velja opozoriti, da kulturni boj ostaja bolj lastnost političnih elit kot pa slovenske javnosti vobče. Raziskave javnega mnenja potrjujejo, da večinski del slovenske javnosti meni, da je bilo partizansko gibanje pozitiven pojav v slovenski zgodovini, s katerim se povezujejo vrednote, kot sta antifašizem in solidarnost, pri čemer pa povojne poboje še vedno ocenjuje za hud zločin, medtem ko je vloga domobranstva in RKC med

vojno ocenjena bolj kritično. Hkrati obstaja tudi bolj ali manj splošna podpora spravnim prizadevanjem za pokop ubitih v povojnih pobojih. Kljub temu pa v poznejših raziskavah do izraza prihajajo tudi mlade generacije, ki so o preteklosti razmeroma nevedne (Repe 1996; Toš et al. 2004: 16–27).

Druga točka preloma: odkritje Hude jame leta 2009

Bil je 3. marec 2009. Minilo je več kot leto dni, odkar je Komisija za reševanje vprašanj prikritih grobišč sklenila raziskati opuščen rudniški jašek, znan kot Barbara rov, v vasi Huda jama v bližini Laškega. Govorice o tem, da se v rovu nahaja veliko grobišče, so se med domačini in nato v medijih pojavljale vse od konca osemdesetih let in že leta 1997 je bila pred rovom zgrajena spominska kapela, ki je bila večkrat grafitirana. Poleti 2008 se je delo začelo s prebitjem prve pregrade, namensko zgrajene za prikrivanje rova. Nadaljnjih osem mesecev je bilo potrebnih, da so porušili skupno enajst pregrad iz betona, opek, gline in apna. Po padcu enajste pregrade okoli 440 metrov globoko se je pred člani komisije in delavci razkril prizor, ki je nemudoma zaokrožil po medijih: rov, napolnjen s človeškimi posmrtnimi ostanki, ki so se raztezali v temo rudnika. Med kostmi in lasmi so bili razmetani čevlji, osebni predmeti in žica, ki je še vedno ovijala okončine številnih trupel. Identificiranih je bilo 1.416 trupel tako ustašev kot domobrancev, pa tudi civilistov, med njimi nemalo žensk (Ferenc, Alić, Jamnik 2012).

Novica o odkritju, obelodanjena na tiskovni konferenci 5. marca, je močno odmevala v slovenskih in tujih medijih ter v javnosti. Vrstili so se zgroženi odzivi in obsodbe storilcev množičnega poboja. Spomenka Hribar je po ogledu zapisala: »Ko sem se vrnila iz Hada, mi je bilo slabo. Tresla so se mi kolena, neka drhtavica me je spremljala ves dan. /.../ Je mogoče, da je to sploh res? Ko pa sem bila pred gajbicami za sadje, v katerih so zloženi razlomljeni kosi mumificiranih trupel, sem se nenadoma znašla pred irealnim svetom. Videla sem človeške ostanke! Vem, da so bili ostanke ljudi, lahko bi jih prijela z roko, pa vendar so bili na čuden način neresnični. Je mogoče, da so bili to nekoč živi ljudje? Pobiti, kar tako! Znašla sem se v neresničnem resničnem svetu. Ne znam povedati. /.../ Zaslišala sem samo sebe, da šepetam: Oprostite nam! Oprostite nam!« (Hribar 2009: 5–8).

Politika in javnost sta bili složni v oceni, da téma zahteva nedeljeno pozornost. Vrstili so se pozivi k izkopu ostankov in njihovem pietetnem pokopu na pokopališču. Tema je ostala prisotna v javnem diskurzu, tudi ko so posmrtni ostanke v naslednjih letih prenesli v kostnico na pokopališče Dobrava

pri Mariboru. Tisti, ki ni sodeloval pri obsodbi pobojev, je bil hitro deležen javnega srda. V manjši meri se je to zgodilo predsedniku ZZB Janezu Stanovniku, ki je prah dvignil z izjavo, da je sicer vedel za poboje, vendar se zanje ne čuti odgovornega, in da na preiskovanje grobišč gleda kot na odpiranje starih ran in rehabilitacijo kolaboracije (M. R., A. K. K. 2009). Še bolj je odmevala izjava predsednika republike Danila Türka. Ko so ga novinarji v Trbovljah, kjer je bil 8. marca na proslavi dneva žensk, vprašali za komentar o Hudi jami, je odgovoril, da je tam zaradi ženskih pravic in da izjav o drugih temah ne namerava dajati, češ da je tam »zaradi prvorazredne teme in o drugorazrednih temah ne bom govoril«. Na vprašanje, ali so povojni poboji drugorazredna tema, je odvrnil: »Politične manipulacije okrog tega so.« Izjava je razburila stranke desnice, ki so Türka obtožile cinizma ter arogance do svojcev pobitih in pozvale k opravičilu ali odstopu. Kmalu zatem je sicer izjavil, da poboje najostreje obsoja (Roglič, Jakopec 2009: 2), vendar je bila škoda že storjena. Ker Türk kasneje ni bil izvoljen za novi mandat, se njegov neuspeh najpogosteje povezuje prav s to izjavo in vse do danes se njegovo predsednikovanje v njemu nenaklonjenih krogih reducira na to izjavo.

Istega leta je v Sloveniji odmevalo še precej afer, med njimi zaustavitev kazenskega postopka zoper medvojnega ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana (Čipić Rehar et al. 2010), ki ji je sledil svečan prenos njegovih posmrtnih ostankov iz ZDA v ljubljansko stolnico, ter poimenovanje ljubljanske vpadnice po Josipu Brozu - Titu, ki pa ga je kasneje razveljavilo Ustavno sodišče (Kolednik 2011). Sprava se je vpela tudi v širše evropske dimenzije, saj je bila aprila 2009 sprejeta resolucija Evropskega parlamenta *Evropska zavest in totalitarizem*. Slovenski parlament je resolucijo pospremil le s kratko izjavo o »seznanitvi«, ki je s svojo splošnostjo razkrivala razdeljenost poslancev (Cmrečnjak 2016: 413–14).

Tednik *Mladina* se je na povečano zanimanje za spravo odzval tako, da je na spletu ponovno aktiviral igro *Sprava 2004* – neke vrste tetris, pri katerem pa igralec v jamo »zlaga« bloke v obliki partizanov in domobrancev (Lajovic 2009).

Vse bolj nesoglasna sprava: 2010–2016

Obdobje po odkritju Hude jame je prineslo nadaljevanje že znanih vzorcev. Prizadevanj za spravo je bilo razmeroma malo, morda še najbolj vplivna je bila objava romana *To noč sem jo videl* Draga Jančarja leta 2010 o zakoncih Radu in Kseniji Hribar, premožnih pripadnikih slovenske predvojne elite, ki so ju partizani ubili na začetku leta 1944. Njune posmrtne ostanke nad Mačami

so leta 2015 prekopali na ljubljanske Žale, predsednik republike Borut Pahor pa je odkril spominsko ploščo na gradu Strmol, kjer sta stanovala, in se v imenu države opravičil svojcem.

Po drugi strani so nekatere izjave retroaktivno problematizirale tudi tisto, kar je bilo v pravem procesu že doseženo; ljubljanski pomožni škof Anton Jamnik je leta 2015 zatrdil, da je razglušanje komemoracije leta 1990 za pravno slovesnost v resnici medijski spin, prevara in manipulacija, češ da je nasprotna stran dogodek izrabila zgolj za lastno korist (Štefanič 2025). Tudi po mnenju propartizanske strani je sprava zašla v slepo ulico, kot je menil Janez Stanovnik: »Plemenita ideja o 'spravi' kot projektu pomiritve in premostitve narodne razdvojenosti se je sprevrgla v svoje nasprotje: instrument poglobljanja razdvojenosti, kriminalizacijo političnih nasprotnikov, revizijo zgodovine in rehabilitacijo kolaboracije s sovražnim okupatorjem« (Stanovnik 2014: 97). Marjan Žnidarič se je strinjal: zaradi blatenja z nasprotno strani je »vsa-ko resnejše razpravljanje o narodni spravi Sizifovo delo« (Žnidarič 2014: 89). Tematike druge svetovne vojne, povojnih pobojev in dediščine socialistične Jugoslavije so prihajale v ospredje ob nizu dogodkov in incidentov, ki so razburili eno ali drugo stran (na primer izdaja dvoevrskega kovanca s podobo partizanskega komandanta Franca Rozmana - Staneta leta 2011), dodatno pa jo je spremljalo senzacionalistično poročanje mnogih slovenskih medijev, ki so s prilivanjem olja na ogenj večali število svojih (ogorčenih) bralcev. Božo Repe je komentiral: »To, da se nekaj desetletij po vojni rojeni novinar nacionalne televizije postavi pred spomenike medvojnih in povojnih voditeljev ter dramatično sprašuje, do kdaj jih bomo še gledali, /.../ gotovo ne bo prispevalo k spravi« (Repe 2009: 96).

V tem obdobju so se polemike glede sprave dokončno naselile na spletu, kjer so bili kritik in napadov deležni predvsem podporniki partizanskega gibanja. Polemika, ki se je sicer pojavljala že od leta 2000, se je vnela okoli pesmi Otona Župančiča *Zlato jabolko*, katere verzi (»Svobode naše jabolko se zlato / nam zakotalilo je v kri in blato, / in preden spet zasije v čisti slavi, / vsi bomo blatni, ah, in vsi krvavi«) so bili na desnici interpretirani kot resignirano priznanje komunistične zločinskosti, vendar so raziskave pokazale, da je pesem nastala že leta 1943 in da ne gre za odziv na povojne poboje (Repe 2016). Spletne manipulacije so postale vse pogostejše; pogosto so se širile polresnice ali kratko malo teorije zarote o partizanskih zločinih, ki naj bi bili med drugim sami odgovorni za smrti Karla Destovnika - Kajuha, Janka Premrla - Vojka, Franca Rozmana - Staneta in še koga. Pred 1. majem so se na omrežjih redno pojavljale fotografije domnevnega odlikovanja z rdečo zvezdo in svastiko, ki naj bi izviralo iz složnega praznovanja praznika dela med nacisti in slovenskimi komunisti leta 1941. Kritiki so s pomočjo ciriličnih črk na

odlikovanju dokazovali, da gre za odlikovanje Rdeče armade, vendar ruske raziskave kažejo, da tudi to ne drži in je odlikovanje zgolj fabrikacija neznane-ga zbiratelja (Artemjev 2024). Propartizanski spletni uporabniki uporabljajo svoj arzenal podatkov in citatov, s katerimi nastopajo zoper takšne navedbe; posebej priljubljen je citat duhovnika in pisatelja Franca Saleškega Finžgarja, ki je kolaboracijo označil za »v slovenski zgodovini najbridkejši črni madež, ki ga noben izgovor ne more izbrisati« (Finžgar 1957: 407). Nekatere spletne pobude so imele deklarirano bolj pravne cilje, na primer leta 2015 postavljena spletna stran *Vseposvojitev*, kjer lahko uporabniki simbolno posvojijo katerokoli slovensko žrtev druge svetovne vojne.

Še eno področje, ki je bilo znova v ospredju, so bili spomeniki in javna spominska krajina. Razmah so doživeli spomeniki in prostori, posvečeni spravi (na primer Park spomina in sprave v Begunjah pri Cerknici), ki so sicer imeli že svojo predzgodovino. Pionirska je bila manjša piramida v bližini pokopališča v Kamniku iz leta 1990, na kateri so vklesani verzi Kajuha in Franceta Balantiča, na bližnjem Rudniku pri Radomljah pa je bila leta 2015 ustvarjena še zasebna spominska kompozicija, ki spominja na oba padla pesnika – pripadnika nasprotnih strani med vojno. Vrstiti so se začeli pomniki, izrecno imenovani za »pravne spomenike«: leta 1997 v Ormožu, 2009 na Ptuj, 2015 pa v Karlovc, Zaplazu nad Čatežem, Kobaridu in ljubljanskem Šentvidu. V pravni diskurz se je leta 2014 vključilo še ameriško veleposlaništvo pod veleposlanikom Josephom Mussomelijem, ki je na ograji svojega sedeža v Ljubljani odkrilo spominsko ploščo vsem Slovencem – žrtvam totalitarnih režimov, vendar je bila reakcija deljena, morda tudi zato, ker je sprava percipirana kot interni slovenski problem, v katerega naj se tujci ne bi vmešavali (G. C. 2014). Manjše spomenike spravi je zasenčilo odkritje osrednjega pomnika spravi v državi.

Tretja točka preloma: odkritje Spomenika žrtvam vseh vojn leta 2017

Dne 13. julija 2017 je bil sredi Ljubljane, na severnem robu Kongresnega trga, svečano odkrit Spomenik žrtvam vseh vojn. Šlo je za kulminacijo večletnih prizadevanj za postavitev obeležja, ki ga je utemeljila že novela zakona iz leta 2009. Na natečaju je zmagal osnutek arhitekta Roka Žnidaršiča s sodelavci, ki je predvidel postavitev dveh betonskih blokov različnih dimenzij, toda iste višine in teže, ki počivata na skupnem temelju; na njih ni nobenega kiparskega dodatka. Čeprav je spomenik formalno posvečen vsem Slovencem, ki so umrli v vojnah skozi zgodovino, pa je istočasno samo po sebi umevno, da gre predvsem za spomenik padlim v drugi svetovni vojni in promocijo koncepta

sprave; dva bloka na skupni podlagi naj bi simbolizirala razdeljenost naroda, ki pa stoji na skupni podlagi. Pred spomenikom so, kot je bilo zakonsko predvideno, izpisani verzi Otona Župančiča: *Domovina je ena, nam vsem dodeljena, in eno življenje in ena smrt*. Spomenik je bil postavljen ob velikem osebnem angažmaju predsednika Pahorja, ki je spravo postavil za eno osrednjih vodil svojega mandata ter v nagovoru povedal, da so s tem spomenikom Slovenci postali zrel narod.

Markanten dogodek v zgodovini procesa sprave je bil deležen kopice kritik. Že predlog postavitve spomenika je izzval številne odzive zaradi nepotrebnosti, zgodovinskega revizionizma in slavljenja stanja, ki v Sloveniji še ni doseženo. Med gradnjo spomenika so se na njem pojavljali grafiti, kot je »Nehte se še igrat partizane in domobrane«, zakonsko določena izbira Župančičevih verzov pa je obrvi dvignila zaradi tega, ker so bili leta 1948 napisani za grobnico narodnih herojev v bližini in zaradi odsotnosti soglasja pesnikovih svojcev (Župančič, Župančič 2014). Člani ZZB so spomenik še pred odkritjem razumeli kot novo obliko zanikanja partizanskega boja in njegovo izenačevanje s kolaboracijo (Jogan 2017). Javno mnenje je bilo ob odkritju enotno v oceni, da je vsebinsko prazen spomenik davkoplačevalce stal veliko denarja, ki bi se lahko koristneje porabil drugod (Lisjak 2017), in da spomenik ne more sam od sebe pričarati sprave v slovenski javnosti. Stroka se je prav tako kritično odzvala na markiranje teritorija v najožjem središču države z zgodovinskimi in nacionalističnimi narativi, ki nimajo vsesplošne podpore, in v obliki pomnika, katerega umetniška vrednost je najmanj vprašljiva (Zajc 2020; Žerovc 2020). Desnica in raziskovalci grobišč so postavitve ocenili za preuranjeno: »Spomenik bi moral biti vrh piramide, ki pa je ni. Piramida bo postavljena, ko bodo urejeni grobovi žrtv in bomo imeli državne evidence o žrtvah in njihovih grobovih« (Dežman 2017: 10). Spomenka Hribar pa je ocenila, da spomenik za vekomaj priča o slovenski razdeljenosti: »Toda razdeljeni, celo sovražno razdeljeni smo živi, mrtvi so 'samo' mrtvi! /.../ Tako ta(k) spomenik ne simbolizira le *današnje* situacije živih, razdeljenost vpenja celo v 'podzemlje', na področje mrtvih, jo v skalo in beton zabije za vso večnost – dokler pač traja tak spomenik« (Hribar 2017: 190). Podobno mnenje je izrazil britanski zgodovinar Keith Lowe, ki je zapisal, da je spomenik posvečen bolj obema skrajnima ideologijama, nacizmu in komunizmu, kot pa malemu človeku, ki ju je skušal preživeti (Lowe 2021: 161–73).

Status quo post bellum: po 2018

Spomenik žrtvam vseh vojn na daljši rok ni storil veliko za promocijo sprave. Polemike o njegovi smiselnosti, sporočilnosti in umetniškosti so spravo sicer

potisnile v središče pozornosti, vendar od nje ni ostalo prav veliko. Namesto tega je šlo za nadaljevanje kritične izmenjave mnenj, polemike, žalitve in podobne diskurze, ki so postali stalnica slovenske družbe. Pripadniki enega in drugega tabora ostajajo trdno vsak na svojih okopih in se mobilizirajo ob različnih incidentih, na primer sagi o preimenovanju Titove ceste v Cesto slovenske osamosvojitve v Radencih, prepovedi ljubljanskega župana Zorana Jankovića glede ponovne ureditve domobranskega pokopališča na Orlovem vrhu ali selitvi socrealističnih kipov s posestva gradu Brdo pri Kranju v Park vojaške zgodovine v Pivki. Pod vlado Janeza Janše (2020–2022) se je ponovno pričelo alternativno tolmačenje zgodovine. Kot že v prejšnjih mandatih se je stranka SDS na primer ogibala kakršnegakoli obeleževanja praznovanja dneva upora proti okupatorju, temveč ga kot praznik, ki ga ocenjujejo za zgodovinski ponaredek, raje kot pred vilo Josipa Vidmarja obeležuje na Mali gori nad Ribnico, kjer naj bi se maja 1941 zgodil prvi »pravi« spopad patriotskih Slovencev – tigrovcev s fašisti. Politiki, publicisti in raziskovalci desne provenience se sicer še vedno sklicujejo na spravo, ki pa jo razumejo v smislu obračuna s komunistično dediščino, zato je možnost kompromisa vnaprej nemogoča: »Navivno je pričakovati, da bi se globoka država in vodilne politične osebnosti iz prejšnjega režima v resnici zavzele za spravo. Razkol v slovenskem narodu, ki je nastal in ki ga še načrtno poglobljajo, je zanjo zelo koristen. Tako že vsa leta poslušamo neposredne ali pa malo manj neposredne trditve na medijski in politični sceni, da smo fašistoidi, zagovorniki izdajalcev naroda in revanšisti. To so dobro premišljeni poskusi, da nas demokratično misleče prisilijo, da se branimo pred temi obtožbami in da so naša prizadevanja za spravo izničena. /.../ Zato je sprava /.../ ob tem času iluzorna« (Aplenc 2019: 97–8). Zaradi takšnih pozicij se vse več komentatorjev strinja, da sprava za vpletene nikoli ne bo »dovolj« dosežena: »Za levo in desno antispravno mentaliteto – zbrano v Zvezi združenj borcev, Slovenski zavezi, katedralnem kleru, politiki – bodo revolucionarni in klerikalni zločinci, uporniki in kolaboranti, domobranci in komunisti vedno premalo kaznovani, umorjeni premalo pokopani, zločini premalo raziskani, žrtve premalo zadoščene« (Simoniti 2019: 72).

Junija 2020, ob 30. obletnici slovesnosti v Rogu, je na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti (SAZU) potekal simpozij na temo sprave. Organizatorji so pojasnili, da so na simpozij vabili le osebe, ki si prizadevajo za spravo, ne pa tudi posameznikov in združenj, ki so deklarativno sicer za spravo, v resnici pa je njihovo delo enostransko ali razdiralno (Hribar 2021: 159). Najpomembnejši element dogodka je bila predstavitev izjave SAZU o spravi, ki je presekala gordijske vozle debat z zdravorazumsko pragmatičnostjo: »Nerazčiščen odnos do preteklosti /.../ nas hromi na številnih področjih našega skupnega življenja. Vendar to ne pomeni, da moramo imeti vsi enak pogled

na dogajanje v drugi svetovni vojni v Sloveniji. Uniformiran pogled v demokratični družbi ni mogoč. Moramo pa imeti soglasje o temeljnih vrednotah, na katerih temeljimo kot narodna skupnost Slovencev. V etičnem smislu zato /.../ ne bi smelo biti sporno, da je bil upor proti okupatorjem upravičen, da sta bila polastitev narodnoosvobodilnega boja s strani komunistične partije in z njo povezani revolucionarni teror neupravičena, da je bil odpor proti temu terorju upravičen in da je bila pri tem oborožena kolaboracija z okupatorjem neupravičena« (Nepodpisano 2021: 7–8).

V najnovejšem času je odmeval sprejem resolucije Evropskega parlamenta o ohranjanju spomina na žrtve povojnega komunističnega obdobja v Sloveniji 8. julija 2025, ravno na 35. obletnico slovesnosti v Rogu. Sprejem resolucije je posledica peticije, ki so jo podporniki desnice vložili po tem, ko je vlada Roberta Goloba ukinila 17. maj kot dan spomina na žrtve komunističnega nasilja, ki ga je kot eno zadnjih dejanj uvedla prejšnja vlada Janeza Janše. Reakcije na sprejem resolucije so bile pričakovane: desnica jo je pozdravila kot korak k spravi in obsodbi totalitarnih zločinov, levica pa jo je videla kot instrumentalizacijo zgodovine za politične namene, ki Slovenijo dodatno razdvaja (M. Z., T. L. Š. 2025). Ostra je bila tudi Spomenka Hribar, ki je v iniciativi videla politično eksploatacijo zgodovine in je pobudnikom zabrusila: »Lahko vas je globoko v duši sram!« (Hribar 2025: 31). V času pisanja zadnja afera, ki je v javnosti burila duhove zgodovine, je bila odstranitev glave z bronastega spomenika Josipu Brozu - Titu sredi Velenja, ki jo je storilec skušal decembra 2025 ponoči odpeljati v avtomobilu, a ga je zaustavila policija (M. Z. 2025). Nevsakdanje politično dejanje v podobi vandalizma, ki je bilo kmalu sanirano, je vnovič razkrilo razdeljenost; del javnosti in politike je storilca slavil kot etičnega borca za dezideologizacijo slovenskega javnega prostora in zoper inertnost oblasti, ki odstranjevanja komunističnih simbolov noče izvesti sama, del pa ga je kritiziral kot provokatorja, ki je pravico vzel v svoje roke in z »obglavljenjem« nakazal željo po brisanju zgodovine ter obračunavanju z nasprotniki desnice. Spravni diskurz je izostal.

Zaključek

Sprava je program in proces, ki ima še danes pomembno vlogo v slovenski politiki in spominski krajini, vendar je hkrati na kritični točki. Diagnoza zgodovinarja Janka Pleterskega o stanju sprave leta 2008 je bila: »Velika večina Slovencev bi jo očitno že zdavnaj hotela imeti za seboj, pa se jim kljub temu večno odmika, podobno horizontu. Ne spreminja se le v železno kroglo na nogi, ampak tudi – kar je še hujše – v grotesko, ki demoralizira« (Pleterski

2008: 31). Dialog, pričakovan na začetku devetdesetih, se ni razvil; sogovorniki so obstali vsak na svojih okopih. Boj med »partizani« in »domobranci« je ostal vse do danes element slovenskega političnega življenja, četudi se to marsikomu zdi nesmiselno: »Da zdaj bijemo nekdanji komunistični – protikomunistični boj, je preprosto absurdno in to nas vleče v nekdanji sovražni čas, v zgodovinsko 'podzemlje'!« (Hribar 2021: 42).

Nesoglasja so tako izrazita, da je pri poskusu sinteze današnjega stanja sprave težko zapisati kakršnokoli neovrgljivo dejstvo, ki bi mu prikimali vsi. Zgodovina slovenske sprave je razpršena med tisoče zapisov, ki o tematiki polemizirajo s povsem nasprotujočih si izhodišč, marsikdaj s čustvenim, jeznim, užaljenim tonom, ki ni tuj niti najbolj izobraženim piscem. Poenostavljeno lahko trdimo, da v razpravah o spravi obstajajo tri skupine. Za politično in intelektualno levico sprave ne more zares biti, saj so povojni (in medvojni) zločini priznani in raziskani, ZZB je poboje obsodila in zanje izrazila obžalovanje, komemoracija leta 1990 pa je bila največ, kar je sploh lahko doseženo na državni ravni. Kakršnekoli dodatne koncesije bi pomenile servilnost do kolaborantov ter njihovih podpornikov, ki marsikdaj zavajajo s svojimi trditvami revidiranega zgodovinopisja ali izpuščajo pomembne podatke, kar bi vodilo do nesprejemljivega *vsegliharstva* v podobi enačenja fašistov z antifašisti. Za drugo, sredinsko skupino je bilo pri spravi že marsikaj doseženo, vendar do sprave še ni prišlo. Potrebni so novi projekti, ki bi jo bolje promovirali, na državnem nivoju na primer v obliki lociranja in obeleževanja grobišč ter strokovnih raziskav, na nivoju družbe pa s promocijo sočutja, ko naj bi skušali razumeti stisko, v kateri so se znašli Slovenci med drugo svetovno vojno. Desnica medtem spravo pogosto obravnava z militantnega vidika, kot postopek bližanja absolutni resnici o zgodovinskih dogodkih, ki obsega kapitulacijo levice, lustracijo, popolno revizijo »režimske« zgodovine in priznanje zločinskosti jugoslovanske oblasti. Bitka za interpretacijo je postala eden najvidnejših elementov sprave in še vedno se tudi v najnovejšem času, ko za isto mizo sedeta na primer zgodovinarja različnih prepričanj, to ne smatra za dialog, temveč dvoboj, pri katerem se na koncu odloča, kdo je koga »deklasiral« (Bertoncelj 2025). Po nekaterih ocenah torej prav sprava sama oplaja polarizacijo, ki ji formalno nasprotuje (Cmrečnjak 2017: 483).

Poleg teh skupin je treba upoštevati tudi tiho skupino (večino?), ki do vprašanj druge svetovne vojne, povojnih pobojev in sprave zaradi časovne in tematske oddaljenosti od problemov 21. stoletja ne goji nikakršnega odnosa in smatra, da gre za zgodovinopisno vprašanje, ki naj ga rešujejo zgodovinarji, ali pa spravo dojema kot nepotreben, zastarel, vsiljen koncept, ki ga Slovenija ne potrebuje in ki dandanes deluje zgolj še razdiralno. Prav tak odnos je za teoretike in praktike sprave še najbolj boleč; Justin Stanovnik je že leta 1990

zapisal: »Ne ubijajo namreč samo bojovníki, ubija se tudi z molkom, najgrše pa z ravnodušnostjo« (Stanovnik 1990: 71). Toda dvom o dosegljivosti kakršnegakoli pravnega cilja je vseprisoten, med drugim ga je izrazil predsednik SAZU: »Je v takšnih okoliščinah sprava sploh mogoča? Je sploh še smiselno govoriti o spravi kot o pomembnem družbenem projektu in cilju, ko danes vedno manj ljudi verjame vanjo in se celo roški slovesnosti zanika pravi značaj? Ob takšnem stanju stvari je dvom upravičen« (Štih 2021: 17).

Sprava je zato v Sloveniji sočasno nezačeta, v postopku in že zaključena, hkrati pa tudi obstoječa in neobstoječa. Kako se obnašati do procesa, za katerega ni konsenza, ali sploh obstaja, in je v primeru, da njegov obstoj priznavamo, hkrati na začetku, v teku ali končan – oziroma če se v procesu deevolucije pomika vzvratno in razgrajuje? Še več, kaj storiti, če mislimo, da sprava kot koncept sploh ni relevanten in vreden kakršnegakoli truda?

Zdi se, da so se v sedanost – vsaj v okviru javnih odzivov, ki se producirajo o spravi – bolje prevedla militantno enoznačna stališča, ki so nasprotovala spravi v času njenega porajanja, kot pa postulati sprave. Če poskusimo, kot v pričujočem prispevku, zgodovino sprave narisati kot graf, podoben Triglavu, z vrhovi v letih 1990, 2009 in 2017, je mogoče opaziti, da je bilo ob vsakem od treh prelomov manj družbenega konsenza o njihovi smiselnosti in pravilnosti. Namesto tega v javnem in medijskem prostoru raste enoznačno vztrajanje pri svoji resnici, kar v temelju nasprotuje konceptu sprave. Da so se radikalizmi v sodobnost prevedli precej bolje kot ideja sprave, nam kažejo denimo nekateri grafiti. Napis ob Celovski cesti v Ljubljani razglašča: *Največji greh NOB je bil, da niso ubili vseh fašistov*. Na spomeniku ubitim talcem v bližini Vodic so se pojavile svastike, kratice SS in napis *We are so back* – internetni žargon mlajših generacij, ki se s tovrstnimi provokacijami očitno identificirajo precej bolj kot s spravo.

Morda pa je bilo sprave konec, še preden se je zares začela, ko so se brez medijskega poročanja na zasebni ravni dogajale majhne, individualne pravne slovesnosti, dokler je bil za to še čas. Duhovniku Jožetu Mavsarju iz bližine Šentruperta, ki je po vojni deloval v emigraciji, so partizani leta 1942 ubili sedem družinskih članov. Junija 1969 je napisal pismo nemu od nekdanih partizanov, za katerega je vedel, da je sodeloval pri poboju, v katerem mu je zagotovil, da mu dejanje odpušča. Ko je Mavsar čez nekaj let lahko obiskal Jugoslavijo, sta se srečala ter imela kratek in težek pogovor, po katerem pa sta oba smatrala, da sta se spravila (Mavsar 1986).

Literatura

- Aplenc, Andrej. 2019. Psi lajajo, karavana gre naprej; Tamara Griesser Pečar, Miha Drobnič, ur. *Temna stran meseca II: soočenje in refleksija*; Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, str. 96–105.
- Artemjev, Pjotr. 2024. Pravda li, čto v Krasnoj armii suščestvoval etot nagradnoj znak so svastikoj?. <https://provereno.media/blog/2024/09/13/pravda-li-chto-v-krasnoj-armii-suschestvoval-etot-nagradnoj-znak-so-svastikoy/>
- B. J. 1989. 'Šus' v glavo; *Naša žena*, september, str. 4.
- B. S. 1989. Diskvalifikacija NOB; *Naša žena*, september, str. 4–5.
- Bertoncelj, Tina S. 2025. Možina sinoči deklasiral Pirjevca?. <https://www.domovina.je/mozina-sinoci-deklasiral-pirjevca>
- Blumenwitz, Dieter. 2005. *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946): mednarodnopravna študija*; Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.
- Čmrečnjak, Sašo. 2016. Slovenska sprava: zgodovinski pregled; *Zgodovinski časopis* 70, št. 3–4, str. 382–436.
- Čmrečnjak, Sašo. 2017. Slovenska sprava: kritika v kontekstu razprave med komunitarizmom in liberalizmom; *Zgodovinski časopis* 71, št. 3–4, str. 474–510.
- Čipić Rehar, Marija et al. 2010. *Med sodbo sodišča in sodbo vesti: dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu*; Ljubljana: Družina.
- Dežman, Jože. 2005. *S spravno ljubeznijo iz rdeče ledene dobe*; Celovec: Mohorjeva.
- Dežman, Jože. 2007. Spravni temelji osamosvojitve in demokratizacije Slovenije ali kje je meja med Slovenijo in Srebrenico?; *Studia Historica Slovenica* 7, št. 1–2, str. 365–392.
- Dežman, Jože. 2008. Sistem ohranjanja in razvijanja revolucionarnih izročil – religijski temelj in režimski zgodovinski falzifikat titoizma; Mitja Ferenc, Branka Petkovšek, ur. *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*; Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 347–359.
- Dežman, Jože. 2017. Zavod za oskrbo vojnih grobov; *Slovenija in vojna grobišča: dolga tranzicija*; Ljubljana: Komisija Vlade RS za reševanje vprašanja prikritih grobišč, str. 7–36.
- Dolenc, Bogdan, et al. 1995. Okrogla miza: Kje smo Slovenci po petdesetih letih?; Janez Juhant, ur. *Na poti k resnici in spravi*; Ljubljana: Teološka fakulteta, str. 119–138.
- Dolenc, Bogdan. 1995. Sprava kot krščanska obveza in možnost; Janez Juhant, ur. *Na poti k resnici in spravi*; Ljubljana: Teološka fakulteta, str. 7–19.
- Dolinar, France M., ur. 1998. *Resnici na ljubo: izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih*; Ljubljana: Družina.
- Elster, Jon. 2004. *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective*; Cambridge: Cambridge University Press.

- Ferenc, Mitja, Mehmedalija Alić, in Pavel Jamnik. 2012. *Huda jama: skrito za enajstimi pregradami: poročilo 2*; Ljubljana: Družina.
- Ferenc, Mitja. 2005. *Prikrito in očem zakrito: prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*; Celje: Muzej novejšje zgodovine.
- Ferenc, Mitja. 2008. Poklon slovenskim žrtvam na napačnem kraju zločina; Mitja Ferenc, Branka Petkovšek, ur. *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*; Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 153–164.
- Finžgar, Franc S. 1957. *Leta mojega popotovanja*; Celje: Mohorjeva družba.
- Flegar, Vojko. 1990. Pokoj vsem mrtvim in sprava med živimi v Kočevskem Rogu; *Delo*, 9. julij, str. 1.
- G. C. 2014. Mussomeli: Ne smemo živeti v preteklosti. <https://www.rtvsl.si/slovenija/mussomeli-ne-smemo-ziveti-v-preteklosti/334759>
- Gaber, Franc. 1994. Delo, 22. januarja: Strah pred svobodo; *Delo – Sobotna priloga*, 26. februar, str. 38.
- Godeša, Bojan. 2016. Reconciliation instead of History; *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, št. 3, str. 101–117.
- Griessler Pečar, Tamara. 2008. 'Reakcionarna suha veja na živem narodovem telesu ...' (Boris Kidrič). Rdeča legenda o kolaboraciji; Mitja Ferenc, Branka Petkovšek, ur. *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*; Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 361–369.
- Hladnik, Miran. 2018. Triglavске partizanske plošče; Matija Zorn et al., ur. *Triglav 240*; Ljubljana: ZRC SAZU, str. 213–223.
- Hribar, Spomenka. 1987. Krivda in greh; Dimitrij Rupel, ur. *Kocbekov zbornik*; Maribor: Založba Obzorja, str. 9–68.
- Hribar, Spomenka. 1989. Zakaj (me) sovražite, tovariši?; *Naša žena*, oktober, str. 4–5.
- Hribar, Spomenka. 1990. V premislek in odpuščanje; Nikolaj Tolstoj, Matjaž Klepec, Tomaž Kovač, *Trilogija o poboju vojnih beguncev iz leta 1945 Vetrinje – Teharje – Rog*; Maribor: Založba za alternativno teorijo, str. 5–9.
- Hribar, Spomenka. 2005. Ločevanje duhov; Janvit Golob et al., ur. *Žrtve vojne in revolucije: zbornik*; Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, str. 70–94.
- Hribar, Spomenka. 2009. Bila sem v »Hudi jami«; Roman Leljak. *Teharske žive rane – Huda jama*; Radenci: Atilova knjiga, str. 5–15.
- Hribar, Spomenka. 2017. Avantgardno sovrašтво in sprava II; Tine Hribar, ur. *Prenova Evrope: prispevki za slovenski nacionalni program II*; Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, str. 182–192.
- Hribar, Spomenka. 2021. Spravna slovesnost v Rogu; Tadej Bajd, ur. *Slovenska sprava: zbornik s prispevki simpozija ob tridesetletnici pravne slovesnosti v Rogu in ob stoletnici rojstva nadškofa dr. Alojzija Šuštarja 24. junija 2020 na SAZU*; Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, str. 39–45.

- Hribar, Spomenka. 2025. Sram naj vas bo; *Mladina*, 11. julij, str. 30–31.
- Hribar, Tine. 2021. Kaj je in kaj ni vsebina sprave; Tadej Bajd, ur. *Slovenska sprava: zbornik s prispevki simpozija ob tridesetletnici pravne slovesnosti v Rogu in ob stoletnici rojstva nadškofa dr. Alojzija Šuštarja 24. junija 2020 na SAZU*; Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, str. 151–178.
- Ivanič, Martin. 1990. Ne zaradi preteklosti, ampak zaradi prihodnosti; *Delavska enotnost*, 9. marec, str. 8.
- Jančar, Drago. 1998. Čemu ta knjiga, čemu razstava?; Drago Jančar, ur. *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*; Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, str. 383–386.
- Jančar, Mateja, in Jernej Letnar Čerňič, ur. 2010. *Poročilo o pobjah*; Ljubljana: Inštitut dr. Jožeta Pučnika.
- Jeraj, Mateja, in Matevž Košir, ur. 2024. *Dr. Albin Šmajd, Slovenska ljudska stranka – povezave in nasprotja: 1918–1946*; Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- Jogan, Maca. 2017. Spomenik sprave v glavnem mestu Slovenije. <https://www.svoobodnabeseda.si/spomenik-sprave-v-glavnem-mestu-slovenije/>
- Kolednik, Aleksander. 2011. Kako je Ljubljana dobila in nato izgubila Titovo cesto?. <https://www.rtv slo.si/slovenija/kako-je-ljubljana-dobila-in-nato-izgubila-titovo-cesto/267711>
- Konovšek, Tjaša. 2021. Reconciliation: the institutionalization of memory in Post-Yugoslav Slovenia; *Journal of nationalism, memory & language politics* 15, št. 1, str. 87–108.
- Korošec, Janez. 1990. Sprava za prihodnost; *Delo*, 6. marec, str. 1.
- Kos, Janko. 1996. *Duhovna zgodovina Slovencev*; Ljubljana: Slovenska matica.
- Kovač, Tomaž [Branko Rozman]. 1968. *V Rogu ležimo pobiti*; Buenos Aires: samozaložba.
- Krajevni odbor ZB Godešič. 1992. Oskrunjen spomenik padlega borca; *Gorenjski glas*, 24. januar, str. 23.
- Lajovic, Boštjan. 2009. Sprava ponovno. <https://www.mladina.si/79926/sprava-ponovno>
- Levstik, Vinko. 1968. *Tri odprta pisma k narodni spravi*; Rim: s. n.
- Lisjak, Mitja. 2017. #MMCDebata: 'Če je to vredno 1,2 milijona, je 2. tir še zelo poceni.' <https://www.rtv slo.si/mmcdebata/mmcdebata-ce-je-to-vredno-1-2-milijona-je-2-tir-se-zelo-poceni/427744>
- Lowe, Keith. 2021. *Prisoners of History: what Monuments to the Second World War tell us about our History and Ourselves*; London: William Collins.
- Luthar, Breda in Oto Luthar. 2003. Kolonizacija spomina: politika in tekstualnost domobranskih spomenikov po letu 1991; Oto Luthar, Jurij Perovšek, ur. *Zbornik Jan-ka Pleterskega*; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, str. 647–663.
- M. R. in A. K. K. 2009. Stanovnik vedel za poveljne poboje. <https://www.rtv slo.si/slovenija/stanovnik-vedel-za-poveljne-poboje/98398>

- M. Z. 2025. Kip Tita v Velenju ponoči ostal brez glave, policisti so jo našli v prtljajniku 49-letnega voznika. <https://www.rtv slo.si/crna-kronika/kip-tita-v-velenju-ponoci-ostal-brez-glave-policisti-so-jo-nasli-v-prtljajniku-49-letnega-voznika/766264>
- M. Z. in T. L. Š. 2025. Evropski parlament potrdil resolucijo o poveljih pobojih v Sloveniji. <https://www.rtv slo.si/evropska-unija/evropski-parlament-potrdil-resolucijo-o-poveljih-pobojih-v-sloveniji/751300>
- Maček, Pepca. 1990. Narodna pomiritev zdaj; *Tribuna*, 26. marec, str. 3.
- Mally, Eva. 2011. *Slovenski odpor: Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941–1945*; Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Mavsar, Jože. 1986. Odgovor k 'Vprašanju sprave' v Meddobju; *Meddobja* 22, št. 1–2, str. 173–176.
- Medobčinski svet ZZB NOB za Gorenjsko, sedež Radovljica. 1990. Borčevska spomenica za osvetlitev zgodovine; *Gorenjski glas*, 29. marec, str. 16.
- Mlakar, Boris et al. 1990. Z narodno spravo – konec državljanske vojne?; *Borec* 42, št. 5–7, maj-junij-julij, str. 581–716.
- Močnik, Rastko. 1998. V obrambo pravice do spomina; *Revija 2000*, št. 111–113, str. 95–104.
- Nepodpisano. 1990a. Kljub težavam, ki nas peče, nobenega razloga za malodušje; *Delo*, 11. maj, str. 3.
- Nepodpisano. 1990b. Ko se ljudje vračajo od pogreba, so vendarle olajšani; *Delo*, 9. julij, str. 3.
- Nepodpisano. 1990c. Narodna umiritev kot pogoj za mirno sožitje; *Delo*, 6. marec, str. 1–2.
- Nepodpisano. 1996. *Slovenija 1941–1945: opravičevanje kolaboracije*; Ljubljana: Zveza združenj borcev in udeležencev NOB, Komisija za informativno, propagandno in promocijsko dejavnost.
- Nepodpisano. 2005. Kardeljeva depeša Kidriču o 'čiščenju'; *Delo*, 31. maj, str. 1.
- Nepodpisano. 2021. Izjava Slovenske akademije znanosti in umetnosti o spravi ob tridesetletnici samostojne slovenske države; Tadej Bajd, ur. *Slovenska sprava: zbornik s prispevki simpozija ob tridesetletnici pravne slovesnosti v Rogu in ob stoletnici rojstva nadškofa dr. Alojzija Šuštarja 24. junija 2020 na SAZU*; Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, str. 7–9.
- Pahor, Boris, in Alojz Rebula, ur. 1975. *Edvard Kocbek: pričevalec našega časa*; Trst: Zaliv.
- Pleterski, Janko. 2008. *Pravica in moč za samoodločbo: med Metternichom in Badinterjem: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev*; Ljubljana: Modrijan.
- Predsedstvo ZZB NOB Slovenije. 2015. Izjava Predsedstva ZZB NOB Slovenije o vrednotah; *Sporočila*, oktober, str. 2–3.
- Pribac, Bert. 2002. *Slovenske spravne motnje*; Ljubljana: Društvo 2000.

- Pučnik, Jože. 1995. Perverzne proslave; *Nova revija*, št. 156–157, april–maj 1995, str. 1–12.
- Puklavec, Ludvik. 2007. *Spomeniki padlim in pobitim mobilizirancem*; Maribor: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko.
- Repe, Božo. 1996. Kaj Slovenci mislimo o svoji preteklosti; Anton Kramberger, ur. *Slovenska država, družba in javnost*; Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, str. 85–91.
- Repe, Božo. 1999. Črno-bela stran meseca: vzvišenost nad zgodovino; *Razgledi*, 20. januar, str. 8–9.
- Repe, Božo. 2000. Mesto druge svetovne vojne v notranjem razvoju Slovenije in Jugoslavije; *Prispevki za novejšo zgodovino* 40, št. 2, str. 95–107.
- Repe, Božo. 2008. Mit in resničnost komunizma; Mitja Ferenc, Branka Petkovšek, ur. *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*; Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 285–301.
- Repe, Božo. 2009. Sprava kot kulturni boj; Božidar Flajšman, ur. *Onstran demokracije: izjave in stališča Liberalne akademije po letu 2005*; Ljubljana: Liberalna akademija, str. 93–100.
- Repe, Božo. 2016. Manipulacije s partizanskim pesnikom. <https://www.mladina.si/175915/m-anipulacije-s-p-artizanskim-pesnikom/>
- Roglič, Meta in Marko Jakopec. 2009. Türk najostreje obsodil poveljne poboje; *Delo*, 10. marec, str. 2.
- Rozman, Branko, ur. 1995. *Slovenija 1941–1945: zmagoslavje premaganih*; Ljubljana: Družina.
- Rozman, Branko. 1990. Vizije in meje narodne sprave; 24. študijski dnevi Draga 89: *čez prepad revolucije*; Trst: Društvo slovenskih izobražencev, str. 81–93.
- Simoniti, Iztok. 2019. *Vode svobode*; Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Slabe, Janja. 2006. Narodna sprava v slovenskih časopisih; *Borec* 58, št. 630–634, str. 9–60.
- Stanovnik, Janez. 2014. Obvojni poboji in narodna pomiritev; Janez Stanovnik et al., ur. *Slovenski zbornik 2014: narodnoosvobodilni boj in današnji čas*; Ljubljana: Zveza združenj borcev za vrednote NOB Slovenije, str. 91–99.
- Stanovnik, Justin. 1990. *Slovenska sprava*; Ljubljana: Družina.
- Stanovnik, Justin. 1995. Farnim spominskim ploščam na pot; Branko Rozman, ur. *Farne spomske plošče: prva knjiga*; Ljubljana: Družina, str. 5–8.
- Stanovnik, Justin. 2008. *Slovenija v senci nedokončane preteklosti*; Ljubljana: Družina.
- Štefanič, Bogomir. 2025. 35 let od »mitskega« stiska rok v Rogu. <https://www.druzina.si/clanek/35-let-od-mitskega-stiska-rok-v-rogu>
- Štih, Peter. 2021. Uvodni nagovor predsednika Slovenske akademije znanosti in umetnosti; Tadej Bajd, ur. *Slovenska sprava: zbornik s prispevki simpozija ob tridesetletnici pravne slovesnosti v Rogu in ob stoletnici rojstva nadškofa dr. Alojzija*

- Šuštarja 24. junija 2020 na SAZU*; Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, str. 14–17.
- Toš, Niko et al. 2004. *Razumevanje preteklosti: slovensko javno mnenje 1995–2003*; Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Urbančič, Ivan. 1995. O sovraštvu in spravi: zgodovinsko psihološka skica; *Nova revija*, št. 159–160, julij–avgust 1995, str. 172–192.
- V. K. 1989. Ne pišite o spravi; *Naša žena*, september, str. 4.
- Zajc, Marko. 2020. Spomenik Pr' Skelet in Zvezdi: k politiki spomina v Sloveniji v drugem desetletju tretjega tisočletja; *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, št. 1, str. 152–171.
- Žebot, Ciril. 1968. *Slovenija včeraj danes in jutri: misli ob petdesetletnici prve slovenske vlade*; Washington: s. n.
- Žerovc, Beti. 2020. Spomenik žrtvam vseh vojn in problematike sodobnega postavljanja javnih skulptur in spomenikov v Sloveniji; *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, št. 1, str. 172–187.
- Žnidarič, Marjan. 2014. Stereotipi o slovenskem narodnoosvobodilnem boju; Janez Stanovnik et al., ur. *Slovenski zbornik 2014: narodnoosvobodilni boj in današnji čas*; Ljubljana: Zveza združenj borcev za vrednote NOB Slovenije, str. 75–89.
- Žolnir, Nevenka. 1998. Kardelj v zasebnih rokah?; *Delo*, 19. junij, str. 4.
- Župančič, Matej, in Alenka Župančič. 2014. Edo Mihevc in Oton Župančič: nastanek in usoda pesmi Domovina je ena; *Zbornik za umetnostno zgodovino* 50, str. 221–231.